הרב אפרים שחור ויהוידע בן גדליה

הסרת סורים באוכמניות

רקע

האוכמניה היא שיח יער הנפוץ בחלקים הצפוניים של כדור הארץ. בניגוד לשיחי יער אחרים, שיח האוכמניה הוא שיח בעל מחזור חיים רב שנתי מובהק, ולכן הכריעו הפוסקים (הרב מרדכי אליהו, אמונת עתיך 11; ברכת ה' ה, שיד; הכשרות טז, כ) שיש לייחס לו דין עץ לעניין ערלה ולמנות שלוש שנים בטרם אוכלים מפירותיו. פרי האוכמניה טעים ומיוחסות לו סגולות בריאותיות רבות, ובשנים האחרונות עולה היקף הגידול המסחרי של האוכמניה בארץ, בעיקר באזורי ההר.

בהתאם לאופיו השיחי, צומחים בכל שנה ענפים חדשים מתחתית השיח המכונים 'סורים'[1]. הסורים צומחים מעל ומתחת האדמה. יש מהפוסקים[2] המחשיבים סורים הצומחים מתחת פני האדמה כאילן חדש שיש למנות לו שנות ערלה חדשות, ומכיוון שלאחר שהסורים צומחים קשה להבחין בינם לבין הגזע המקורי, מחייבים את החקלאים לגזום בכל שנה את כל הענפים שצמחו מתחת האדמה. יש מהפוסקים שהחמירו יותר וחייבו לגזום גם את הענפים המתחילים לצמוח מעל פני הקרקע עד לגובה טפח. הדרכות אלו עלולות לגרום הפסד רב לחקלאים: ראשית החקלאי מפסיד חלק משמעותי של הפירות. בנוסף לכך, פעמים ניתן להשתמש בסורים להתחדשות הצמח. הפסד משמעותי נוסף הוא הפיקוח - בגלל שמדובר על 'מלחמה' מתמדת בסורים הדבר מקשה מאוד על הפיקוח הכשרותי.

יש לציין שמבחינה חקלאית אין הבדל מהותי בין ענפים הצומחים מהגזע מתחת האדמה או מעליה. פעמים רבות במשך השנים סור שהיה מכוסה מתגלה וכן להפך.

1. נקראים גם חזירים, נצרים.
2. משפט כהן כ; חזון איש ערלה ב, ח; כרם ציון ו, מט; מנחת אברהם א, ג; משפטי ארץ ו, א; ילקוט יוסף מועדים, שו"ת סימן כג; תבואת יוסף (קיצור הלכות ערלה ח, ו); הרב רווח (תנובות שדה 8), אנציקלופדיה לכשרות המזון סח; ועוד רבים. חלק מהפוסקים חששו לכך שדין זה הוא מן התורה: הקהילות יעקב, הרב י"י קנייבסקי (מובא בהליכות שדה 61); זכרון שמואל סימן יב; זכרון שאול עמ' עה הביא בשם החזו"א להחמיר בספק ובעמ' שז הוכיח שהאיסור מעיקר הדין. הרב מצ'יבין (דרך כוכב מיעקב יט).

הדבר עורר קושי רב אצל הפוסקים[3] – האם ייתכן שסור שנחשב ערלה יהפוך לפתע, בגלל תזוזה של מעט חול, להיות פטור מן הערלה? מה הדין בסור שיצא מתחת האדמה וחזר והתאחד עם הגזע המרכזי?

מטרתנו במאמר זה היא להוכיח שאין צורך לחשוש לאיסור ערלה בסורים אלו, מפני שרוב הפוסקים שהתייחסו לסור חדש כעץ בפני עצמו עשו זאת לא בגלל הגדרה מהותית, אלא רק משום שכך הדבר נראה בעיני הרואים[4]. ממילא יש לאסור רק ענפים העולים מן השורשים במרחק משמעותי מהגזע המקורי ונראים כעץ חדש.

שאלה זו נוגעת גם לעצים אחרים כגון הרימון, אך חומרתה של הבעיה באה לידי ביטוי מיוחד בשיח האוכמניות. ולכן בחרנו להתמקד במאמר זה באוכמניות[5].

מקור הדין וגרסאותיו

מקור הדברים בגמ׳ בסוף מסכת בבא מציעא (קיח, ב) שם מצטטת הגמרא תוספתא בה נחלקו ר׳ מאיר ור׳ יהודה במקרה של אדם שמכר לחברו אילן בשדהו ללא הקרקע ויצאו סורים מהעץ. לדעת ר״מ הסורים שייכים לבעל הקרקע ולדעת ר״י הסורים העולים מן הגזע שייכים לבעל העץ ואילו הסורים העולים מן הקרקע שייכים לבעל הקרקע. ממשיכה הסוגיה ומבארת שמחלוקת זו דומה למחלוקתם בעניין ערלה, לדעת ר״מ הן הענפים היוצאים מן הגזע והן הענפים היוצאים מן השרשים חייבים במניין שנות ערלה מחדש. לעומת זאת, לדעת ר״י ענפים היוצאים מן הגזע פטורים ומן השרשים חייבים:

> דתניא: היוצא מן הגזע ומן השרשין – הרי אלו של בעל הקרקע, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: מן הגזע – של בעל האילן, ומן השרשין – של בעל הקרקע. ותנן נמי גבי ערלה כי האי גוונא: אילן היוצא מן הגזע ומן השרשין – חייב בערלה, דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר מן הגזע – פטור, מן השרשין – חייב.

3. הרב י״י קנייבסקי (הליכות שדה, 61); הרב קלמן כהנא (יענה ברוך, סימן ל״ו); הרב יואל פרידמן (אמונת עתיך 14, עמ׳ 20); אגר׳ מוטי שומרון (אמונת עתיך 14, עמ׳ 25); הרב משה טבאל (מן השורש תשס״ה, עמ׳ 51); מדריך הכשרות בר״צ גיליון נח, עמ׳ קג.
4. במאמר ׳להוסיף לכם תבואתו׳, שפורסם באסיף ד׳, טענו שהגדרת העץ תלויה במרכז ההולך ומתפתח משנה לשנה, ללא תלות בשאלה אם הוא מעל או מתחת האדמה. לפי הגדרה זו מובן שאין להחשיב את הסור הצומח ממרכז העץ כבעל מרכז התפתחות משל עצמו ומסתבר שהאיסור הוא משום מראית עין בלבד. אמנם אין תלות מוחלטת בין המאמרים, יכול בעל דין לומר שסור הצומח מתוך הקרקע מוגדר כ׳מרכז התפתחות׳ בפני עצמו.
5. תודתנו למו״ר הרב אליעזר מלמד שליט״א על הכוונתו בכתיבת מאמר זה, ולרב מאור קיים שעבר על המאמר והעיר הערות חשובות.

גירסה אחרת מצויה בדברי הראב"ד והרמב"ן בשיטה מקובצת[6], ולפי גירסה זו הדעה החולקת על ר' יהודה סוברת ההפך מהגרסה הקודמת - ענפים היוצאים בין מן הגזע ובין מן השרשים פטורים מערלה:

> ותנן נמי גבי ערלה כי האי גוונא אילן היוצא מן הגזע ומן השרשים פטור מן הערלה, רבי יהודה אומר מן הגזע - פטור, מן השרשין - חייב.

בספרי התוספתא שבידינו (ערלה א, ד) מופיעה גרסה שלישית שבה הפוכה דעת ר' יהודה. לגירסה זו: העולה מן הגזע פטור מן הערלה ומן השרשים חייב. כן היא גירסת האשכול (הלכות ערלה ופדיון כרם רבעי קיג, ב), הכפתור ופרח (נד) ומהר"י קורקוס (מע"ש י, יט):

> אילן העולה בין מן הגזע ובין מן השרשים חייב, ר' יהודה אומר העולה מן הגזע חייב מן השרשים פטור.

פסיקת הראשונים

הראשונים נחלקו בפסיקת ההלכה לגבי העולה מן השרשים:

הרמב"ם (מע"ש י, יט) פסק להלכה כדעת ר' יהודה בגירסה שלפנינו בגמרא שאילן היוצא מן הגזע פטור מן הערלה ומן השרשים חייב. וכן פסקו הרשב"א (שו"ת ג, רל"ז), הארחות חיים (הלכות ערלה ונטע רבעי), הכלבו (צב) וספר הנייר (טו. הלכות ערלה).

האור זרוע (ח"א, סימן שכו) פסק שהעולה מן הגזע והשרשים מותר כדעת ר' מאיר בגירסת הראב"ד והרמב"ן. וכן פסק גם הר"ש משאנץ (על תו"כ ג, א) לגבי אילן שהרכיבוהו בתוך הקרקע באילן אחר:

> וכן אם עשה הרכבה תחת הקרקע שמדביק ראש הענף לזקנה ומתאחה ומכסהו עפר ויוצא ממקום אחר רחוקה מן הזקנה וכן שלישי בשני, אף על גב שנראה ממש כמו שנטוע בארץ אפילו הכי ראש הענף המדובק לגפן זקנה מתירתו.

והדברים קל וחומר: אם די בחיבור עץ ותיק לעץ צעיר על מנת לפוטרו מן הערלה, קל וחומר הדברים בסורים העולים מאותם השורשים עצמם של הגזע הישן[7].

6. גירסת הרמב"ן היא זו שעמדה לפני רש"י שטרח לציין הכי גרסינן לפני שהביא את הגירסה המצוייה לפנינו.

7. נראה שלפוטרים את העולה מן השרשים מדין ערלה ניתן לצרף גם את האשכול הכפתור ופרח ומהר"י קורקוס שלפי גירסתם לדעת ר' יהודה העולה מן השרשים פטור. יתר על כן, ייתכן ואף ר' מאיר לא אסר את הסורים, שכן לא מסתבר לאסור סורים העולים מן הגזע ולהתיר העולים מן השרשים ועל כרחנו לגירסה זו הברייתא עסקה באיסור אחר שאינו מענייננו. האחרונים הציעו מספר הסברים. עיין למשל: פני משה ערלה א, ג ד"ה דר' יהודה;

ראשונים שלא הביאו דין זה כלל

הרבה פוסקים לא הזכירו הלכה זו כלל, ביניהם: ריי"ף, רא"ש (גם בהלכות ערלה וגם על הגמרא בבא מציעא), סמ"ג, הטור והשולחן ערוך. גם ערוך השולחן, שדן באריכות בהלכות ערלה, לא הזכיר דין זה. חשוב לציין שאם נבין שסורים אסורים משום 'העולה מן השרשים', מדובר במציאות שכיחה מאוד שקשה להבין מדוע לא הוזכרה בפוסקים[8].

וכבר תמה עליהם הרב ישעיהו פיק בספרו אומר השכחה (דף ה: אות ד ב"מ קיט, ב):

> וחידוש גדול על הסמ"ג והטור גם ש"ע השמיטו דינא דאילן היוצא מן השרשים דחייב בערלה, גם הרא"ש בהלכות קטנות השמיטו.

הרב ישראלי (עמוד הימיני כח) יישב שהרא"ש והטור סוברים כדעת האור זרוע שהיוצא מן השורש מותר[9]:

> ואתי שפיר השמטת הרא"ש זו של אילן היוצא מן השרשים, כיון דאיהו סבירא ליה כהאור זרוע שהשרשים תורת האילן עליהם היוצא מהם כיוצא מן האילן עצמו דמי ופטור מן הערלה.

וכן כתבו הרב יעקב חיים לנדא[10] והרב אברהם דוד רוזנטל[11].

תימוכין לכך שהשולחן ערוך לא אסר את היוצא מן השרשים ניתן למצוא בדבריו בכסף משנה על הלכה זו ברמב"ם, מהם משמע שגירסתו בגמרא הייתה כגירסה המצויה לפנינו בתוספתא ולא כגירסת הרמב"ם:

> "אילן היוצא מן הגזע פטור מן הערלה, מן השרשים חייב". תוספתא אלא ששם שנויה בסגנון זה "אילן העולה בין מן הגזע בין מן השרשים חייב רבי יהודה אומר העולה מן הגזע חייב מן השרשים פטור". ורבינו גירסא אחרת היתה לו ששנוי בה בדברי ת"ק מן הגזע פטור מן השרשים חייב.

מנחת ביכורים; עמוד הימיני כח. ואמנם הנודע ביהודה (תנינא, קפה) ואחרונים נוספים דחו גירסה זו וכתבו שהיא טעות סופר, אך המעיין בדברי הר"י קורקוס יראה שא"א לומר כן בדבריו.

8. יש שיישבו את הרא"ש וסיעתו בכך שדין זה מקורו בדין מראית עין ובהמשך המאמר תבואר שיטה זו בהרחבה. ועיין עוד בדברי שלמה עמ' כ"ט שיישב באופן אחר ודבריו צריכים עיון.
9. ועיין בהמשך דברי הרב ישראלי מדוע לדמות זה לדין היוצא מן השרשים ולא לדין העולה מן הגזע האסור גם לדעת הרא"ש.
10. אור עולם א עמ' 188.
11. גידולי ציון על כרם ציון הלכות ערלה פרק ג סעיף ב.

לפי דבריהם של פוסקים אלו, הרי שסיעה גדולה בפוסקים וביניהם הבית יוסף סברו שאין כלל איסור ב׳עולה מן השרשים׳.

אמנם, יש מהפוסקים האחרונים שאסרו את ׳העולה מן השרשים׳ ולשיטתם יהיה נח יותר להבין שהטור והבית יוסף לא חלקו על איסור זה, ונצטרך למצוא הסבר אחר מדוע הושמט דין שכיח זה.

שיח הצלף

הקושיה מתחזקת במיוחד בשיח הצלף. בדומה לאוכמניה גם הצלף הוא שיח נמוך רב שנתי. הגמרא במסכת ברכות (לו) דנה באריכות בהגדרתו של הצלף ומכריעה שהוא עץ ויש לנהוג בו שנות ערלה.

בדומה לאוכמניה, גם הצלף מוציא בכל שנה סורים חדשים מעל ומתחת האדמה וכך מתאר פרופ׳ פליקס (עצי פרי למינהם, עמ׳ 188):

> בצמח זה בוקעים באביב נצרים חדשים מענפי השנים הקודמות, סמוך לפני הקרקע לעתים מצואר השורש או מהשורש עצמו.

וממילא מתעצמת השאלה: מדוע הגמרא שהאריכה בדיני ערלה של הצלף לא ביארה לנו אפילו ברמז שצלף שלא טופל בקפדנות נמצא בחשש ערלה[12]?

מציאות זו של הצלף המצמיח סורים מן הקרקע שקשה להבחין בהם מתוארת כבר בדברי הגאונים, וכך כתב שיבולי הלקט (ברכות קס) בשם רבינו חננאל[13]:

> וצלף, דהוא נצפא, אף על גב דכלי בסיתוא והדר פארי משרשיו, עיינו ביה רבנן וחזי דמקין משרשיו ומקין נמי מעצו. ואמרו כי האי גוונא עץ הוא.

למעשה, גם בעצי הארץ המובהקים כדוגמת הרימון והתאנה מצויים סורים העולים מן השורש. וגם לגביהם קשה מדוע לא הזכירו חז״ל והפוסקים את החובה לבער את הסורים או לפקח עליהם?

הדברים מובילים אותנו להבין שאיסורו של ׳העולה מן השרשים׳ אינו שייך בצמח אשר צומחים ממנו סורים בצמידות לגזע המרכזי. הבנה זו שהאיסור הוא רק בסורים

12. אין לטעון שהצלף שבימינו הוא לא הצלף שעליו דיברו חז״ל. ראשית מפני שהצלף מתואר בפירוט רב על ידי חז״ל במאפיינים יחודיים רבים המתאימים בדיוק לצלף שבידינו כגון סוגי הפירות השונים שלו, ׳עזותו׳ ושמו ׳קפריסין׳. ושנית מפני שבדברי רבינו חננאל מבואר שזהו אופיו של הצלף, כך שגם אם זה אינו הצלף המצוי בידינו, מדובר בשיח המצמיח סורים משרשיו.
13. ובדומה בספר האשכול (הלכות ברכת מיני מזונות ופירות מד, א): ובספר האורה המיוחס לרש״י חלק א [מה] הלכות פירות ומיני מזונות.

העולים במרחק רב מן הגזע, יכולה לפתור גם את הקושיה מדוע לא נשאלה שאלה בנושא זה במשך הדורות. כיוון שהאיסור הוא רק במציאות שבה אכן נראה שיש כאן שני עצים, אין חידוש גדול בכך שיש להחשיבו כעץ בפני עצמו ולמנות לו שנות ערלה חדשות.

יש להוסיף שכמה אחרונים[14] כתבו שלדעת הרא"ש איסור 'העולה מן השרשים' כלול באיסור אילן שנכרת וחזר וצמח משרשיו לגביו כתב הרא"ש[15] שאיסורו משום מראית עין, וגם על פי דבריהם מסתבר שאין לאסור סורים העולים בסמיכות לגזע, כי אין בהם חשש של מראית עין וכמו שכתבנו.

איסור סורים אינו אלא משום 'מראית עין'

הבנה זו, שיסוד איסור 'העולה מן השרשים' הוא משום מראית עין, תתחזק כשנעיין בטעמם של האוסרים.

כפי שהזכרנו, אין הבדל בוטני מהותי בין סורים העולים מעל ומתחת האדמה. אם כן, יש לשאול: מהי הסיבה לאסור את פירות הענפים העולים מן השורש, האם אנו מתייחסים לסור העולה מן השרשים כעץ חדש החייב בערלה או שמצד הדין הסור הוא חלק מהעץ המקורי אלא שחכמים גזרו עליו משום מראית עין שנראה כעץ חדש.

אם נאמר שאיסור הסורים הוא מדרבנן ומשום מראית עין תהיה לכך נפקא מינה כפולה:

1. ניתן יהיה להקל בספקות מעשיים המצויים מאוד בתחום זה[16] כגון: רימון שלא יודעים מתי יצאו ממנו הסורים, סור שעלה מצוואר השורש ולא ברור אם היה מגולה

14. תועפות ראי"ם (על היראים סימן ע"ה, יד), כן כתב הרב יהודה גארדין (ישורון ג, קעב), תבואת יוסף עמ' רסו.
15. הלכות ערלה סימן ד.
16. מדברי האגרונום ר' מרדכי שומרון (אמונת עתיך שם): "היות וענפים אלו הם נצרים אשר צמחו מתחת לפני הקרקע (או מקצה שורש שנחתך) הרי שהם לכאורה, אילן חדש אשר יש למנות לו שנות עורלה. דבר זה עלול להביא לכך שבאותו אילן יהיו פירות ערלה ולצידם (על ענף קרוב) פירות אשר יצאו מכלל ערלה לפני זמן רב. תופעה זו עלולה בהחלט להוות מכשול. לפיכך יש לברר, מבחינה הלכתית את הגדרים הברורים של חיוב מנין שנות ערלה באותם חוטרים ונצרים והאם הקביעה תהיה על פי המיקום המדויק של גידול הענף החדש, מתחת לפני הקרקע או מעל לפני הקרקע ("רואה פני חמה" – כלשון המשנה). ובנושא זה יש לציין כי לעיתים קרובות פני הקרקע משתנים וגזע שהיה מגולה מתכסה בעפר ולהפך. וכמעט שלא ניתן למעשה לברר את הדבר (מדובר בהבדל של סנטימטרים ספורים). לסיכום, מדובר בתופעה בהחלט נפוצה (הענפים החדשים ברימון לדוגמא יכולים לשמש לחידוש

ונתכסה או להפך ועוד. וכן, ניתן יהיה להקל בספקות הלכתיים כגון סור שיצא והתאחד אח"כ עם השורש[17].

2. ניתן להבין שהאיסור אינו נוהג במקומות שבהם ניכר שהסור הוא חלק מהאילן[18] כגון באוכמניות או בסורים הקרובים מאוד לגזע.

הרשב"א כתב שאיסור ערלה על הענפים העולים מן השורש הוא מדרבנן משום מראית עין:[19]

> כ"ש אם אינו רואה פני החמה שנוהגת בו ערלה מפני מראית העין ולא כמו שכתבת.

ואולי ניתן לדייק כך גם מדברי המאירי שנקט בלשונו 'כאילן':

> והיוצא מן השרשים הרי הוא כאילן בפני עצמו.

שורש פטור פוטר

מהי דעתם של הראשונים, כגון הרמב"ם, שסתמו דבריהם ולא פירשו אם האיסור הוא מעיקר הדין או משום מראית עין?

על מנת לברר שאלה זו עלינו לרדת לעומקה של הלכה בהלכות ערלה והיא: 'שורש פטור פוטר' – פירוש הדבר הוא שדי בכך שאחד השרשים של האילן פטור מן הערלה בכדי לפטור את האילן כולו מחיוב ערלה. הלכה זו מתבארת בירושלמי במסכת ערלה[20] שם היא מובאת בכמה הקשרים כגון אילן שחלק משרשיו נטועים בחוץ לארץ או אילן שחלק משרישו השרישו לפני הכניסה לארץ. בנוסף, הגמרא מבינה שנימוק זה יכול להועיל גם לעץ שחציו הקדש או שחציו נועד לגדר[21]. בכל המקרים האלו אנו מפעילים את הכלל 'שורש פטור – פוטר': כיוון שלעץ יש שרשים הפטורים מערלה – העץ כולו פטור מן הערלה.

הדרגתי מבוקר של עץ והמטע בכלל) אשר יש לתת עליה את הדעת ולברר את כל צדדיה ההלכתיים".

17. עיין בהליכות שדה 61.
18. כ"כ הרב יואל פרידמן שיובא להלן.
19. אמנם יש לציין שהמושג 'מראית עין', מופיע במפורש ברשב"א רק לגבי אילן שנגמם עד פני הקרקע, ולא לגבי היוצא מן השורשים.
20. פרק א, סוף הלכה א ובתחילת הלכה ב.
21. בפועל, בשני המקרים האחרונים לא חל דין 'שורש פטור – פוטר' מפני שאלו דברים העשויים להשתנות על ידי שינוי בדעתו של האדם או על ידי פדיון.

דין 'שורש פטור פוטר' המראה את תלות מניין שנות הערלה בשורש, מתאים לכמה מדיני ערלה שגם בהם באה לידי ביטוי תליית מניין שנות הערלה בשורש ולא בגזע. למשל: תחילת מניין שנות הערלה היא מההשרשה[22] גם אם לא ניכר דבר מעל הקרקע, וכן אילן שגזעו נעקר אך נשאר מחובר בשורש אחד נחשב מחובר לעניין ערלה'[23].

בתוך סוגיית 'שורש פטור פוטר' מופיעים שני מקרים הדומים לכאורה מאוד למקרה של סורים. הראשון הוא:

> הן דתימר שורש פטור פוטר בשורש ישן שהשריש מתוך שלו לתוך של חבירו.
>
> כלומר: כאשר מחברים שורש ישן לאילן חדש, האילן החדש כולו נפטר מן הערלה.

המקרה השני:

> סיפקה לזקינה פטור.
>
> כלומר כאשר מחברים עץ צעיר לעץ בוגר ('זקנה') העץ הצעיר נפטר מן הערלה, שכיוון שחלק משרשיו פטורים מן הערלה הרי כולו פטור.

לכאורה דין 'שורש פטור פוטר' סותר את דין 'העולה מן השרשים', שכן הסור החדש יונק גם מהשורש הפטור של העץ הישן, ואם כן היה על הסור להיות פטור מן הערלה.

הקרן אורה (סוטה מג, ב) עמד על שאלה דומה לזו, והוכיח מכוחה שאיסור העולה מן השורש אינו מדאורייתא אלא משום מראית עין:

> ועוד נראה, דאפי' ניגמם מן הארץ וחזרה ונתגדלה אין בה משום ערלה דבר תורה. אלא משום מראית העין, כיון דעלתה מאליה משרש ישן. והכי אמרינן בירושלמי פ"ק דערלה (ה"א): שרש פטור - פוטר, ע"ש וצ"ע.

ואכן מכח ראיות אלו כתבו רבים מפוסקי זמננו[24] שאיסור 'העולה מן השרשים' הוא משום מראית עין בלבד וחלקם אף ציינו במפורש שניתן להקל במקום ספק.

22. שו"ע רצד, טז.

23. משנה ערלה א משניות ג-ד.

24. הרב יואל פרידמן תורה והארץ ה'; הרב משה טבאל, מן השרש - תשס"ה ענפים היוצאים מן השרש; הרב אברהם הלל גולדברג הארץ ומצוותיה עמ' ק"א - ק"ב; הרב יהודה גארדין ישורון ג', בדין קנים היוצאים מן השורש; הרב קלמן כהנא חקר ועיון קמ"ה ויענה ברוך ל"ו; וכן עולה מדברי הרב פרנק (שו"ת הר צבי ח' סימנים ט'-י"א) בהבנת שורש פטור פוטר.

דעת החזון איש והגר"א שפירא

החזון איש (ערלה ב, ח) והגר"א שפירא (מנחת אברהם א, ג) הקשו על דין 'שורש פטור – פוטר' מדין 'העולה מן השרשים', בדומה לקושיית הקרן אורה. בניגוד לקרן אורה הם תירצו את הקושיה על ידי הבנה מחודשת ב'שורש פטור פוטר'. לדבריהם דין 'שורש פטור – פוטר' נאמר רק לגבי גזע אחד, אך אין בשורש פטור של גזע אחד לפטור גזע אחר. ממילא אם נגדיר את העולה מן השורש כגזע חדש אין בשרשים של הגזע המקורי כדי לפטרם. וכך לשון המנחת אברהם:

> וי"ל שכל דין שורש פטור פוטר הוא רק כשישנה נטיעה אחת וגזע אחד עולה מן הקרקע וכל שורש פטור שיש למטה בין כל סבכי השרשין סגי לפטור, אבל אם לצד הנטיעה והגזע יצאה נטיעה וגזע נוסף שהיא למעלה נטיעה נוספת לצד הגזע הקודם הוי כאילן חדש, וז"ש היוצא מן השורש, ר"ל – יוצאת נטיעה וגזע חדש מאחד השרשים ליד הנטיעה הקודמת, בכה"ג לא שייך דין שורש פטור, שהכל נטיעה חדשה. וכך מוכח ממ"ש בסוף ב"מ שהקונה אילן אחד או שני אילנות שאין לו קרקע אם יצא אילן מהשרשים הוי אילן חדש ושייך לבעל הקרקע, עיי"ש ברש"י ובר"מ הל' מכירה ואכמ"ל.

ביאור זה בסוגיה מנוגד להסברם של רוב הפרשנים על הירושלמי[25], ויוצר קשיים רבים בהבנת הירושלמי.

ראשית, על פי פירוש זה אנו נאלצים להוציא את המילים 'שורש פטור פוטר' מפשוטם, שבכח **השורש** הפטור לפטור את העץ כולו.

שנית, כיצד ניתן להבין את דין "שורש ישן שהשריש מתוך שלו לתוך של חבירו" אותו פטר הירושלמי מדין שורש פטור? מבואר כאן שבכוחו של שורש ישן מאילן אחד לפטור אילן אחר מן הערלה[26]!

שלישית, החזון איש (שם, ד) לשיטתו נאלץ להעמיד אוקימתא בדין 'ילדה שסיפקה בזקנה' הפטורה מן הערלה. לדעתו דווקא כאשר עיקר יניקתה של הילדה מהזקנה ואין לה יניקה בפני עצמה היא פטורה מן הערלה. החזון איש עצמו עמד על כך

25. ספר הניר ד"ה סיפקה לזקינה, מהר"א פולדא ד"ה סיפקה לזקינה, פני משה ד"ה שהשריש וד"ה הן דתימר, רידב"ז ד"ה ר' זעירא בשם ר"י, תולדות יצחק (הרב יצחק אייזיק קראסילשציקאוו מתוך הירושלמי "מוצל מאש") ד"ה הן דתימר, אמונת יהושע ה' סימן רל"ד, ברכת יוסף ד"ה סיפקה לזקינה, שושן בצלאל ד"ה שהשריש מתוך שלו.
26. וכן העירו בשוטנשטיין ד: 1הערה 7. אמנם יש מהמפרשים [מהר"ש סירלאו, גר"א] שהסבירו משפט זה לגבי ביכורים, אלא שגם זה הסבר מחודש – עיין ב'חילופי גירסאות וביאורים' בשוטנשטיין שם.

שמציאות זו של אילן שנתן פירות בפני עצמו וחוזר ונסמך לחלוטין על אילן אחר אינה שכיחה[27]:

> והנה קיי״ל לדינא דאפילו ילדה הנטועה שסיפקה בזקינה מותר ודוקא בשהעלין מתהפכין וניכר דגדלי מהזקינה, ואין הדבר מצוי אלא בשהיתה הילדה כחה רע בתחלה והזקנה יפה. ונראה דאין זה מצוי אלא בגפנים שענפיהן דקות והן מודלות על הארץ ודרכן להתאחות ביותר ולכך נקיט לה תנא בגפנים.

בנוסף, העמדה זו יוצרת קושי בהסבר הירושלמי, שכן לפי זה בסוגיית הירושלמי שוכנים שני פטורים שונים תחת אותו שם: פטור אילן שחלקו בארץ וחלקו בחו״ל הפטור בגלל שחלק משרשיו פטורים מן הערלה, ושם אכן די בשורש אחד לפטור את האילן, ופטור אילנות שסיבכם שפטורם הוא משום שהאילן החדש בטל אל האילן הזקן.

עוד ראיות שאיסור העולה מן השרשים משום מראית עין

מלבד סוגית 'שורש פטור פוטר', נראה להביא ראיות נוספות שאיסור העולה מן השרשים הוא מדרבנן ומשום מראית עין.

א. לגבי אילן שנגמם וחזר וצמח משרשיו מבואר בירושלמי (שביעית סוף פרק א) שהאיסור משום מראית עין[28]:

> דאמר רבי שמואל בר נחמן רבי יונתן בשם ר״א בן יעקב הגומם את כרמו פחות מטפח חייב בערלה מפני מראית עין דברי חכמים עד שיגום מעם הארץ.

ב. לגירסה שלפנינו בגמרא לדעת ר' מאיר אף היוצא מן הגזע חייב בערלה. האם ייתכן שחיוב זה הוא מעיקר הדין?! אם נאמר שהחשש הוא למראית העין ניתן להבין שגם סור הצומח בסמוך לקרקע עלול להראות כעץ חדש, אך האם אפשר לומר שסורים הצומחים מעל האדמה נחשבים באמת כצמח חדש?!

יתירה מכך, הראב״ד והרמב״ן גרסו בברייתא שר״מ פוטר אף את היוצא מן השרשים. כלומר: לדעת ר״מ דין שורש פטור פוטר נאמר גם על שרשים ולא רק על אילנות. מסתבר יותר שר״מ ור״י לא נחלקו בשאלה האם שורש פטור פוטר, אלא כולם מודים

27. לדבריו, זו הסיבה שהגמרא דיברה דווקא על גפנים.
28. ואמנם במהר״א פולדא שם ד״ה דברי חכמים כתב שרק דעת ראב״י היא משום מראית עין, אבל הקוצץ מן הקרקע הוא מדאורייתא. מאידך אין להוכיח שמהר״א פולדא סבר כחזון איש שכן יש לחלק בין אילן שנקצץ ובטל ממנו שם אילן ובין אילן קיים שיצאו ממנו סורים חדשים, וכיו״ב כתב הרב ישראלי. ובדרך אמונה בבאור ההלכה על הרמב״ם י, יט האריך ביישוב זה.

שכל אילן שיש לו יניקה פטורה פטור מעיקר הדין ומחלוקתם האם לחשוש למראית עין[29].

השוואת הקהילות יעקב לדיני ממונות

מה גרם לחזון איש ולסיעתו לפרש את דין העולה מן השרשים שלא כדברי הרשב"א, ולשם כך לשנות מההבנה הפשוטה של 'שורש פטור פוטר'?

את התשובה לכך ניתן למצוא בדברי הקהילות יעקב[30] והמנחת אברהם. מדבריהם עולה שהמניע העיקרי לשיטתם זו הוא ההשוואה שעושה הגמרא בבבא מציעא בין דיני ממונות לדיני ערלה. לדבריהם, כיוון שבדיני ממונות לא שייך להחמיר משום מראית עין, על כרחנו שגם איסור ערלה ב'עולה מן השרשים' הוא מעיקר הדין ולא משום מראית עין[31]. וכך כותב המנחת אברהם:

> אולם בב"מ שם משמע לכאו' דהוא מדינא, דהא מדמינן ההיא דקונה שתי אילנות דנחלקו ר"מ ור"י [ביוצא מהגזע לגי' רש"י או ביוצא מהשרשים לגי' הישנה] וכן נחלקו לענין ערלה ועבדינן צריכותא דממה שנחשב כאילן חדש לענין ערלה דאיסורא לא הוי שמעינן לענין ממונא עיין שם. וכיון דגם לענין ממונא חשבינן יוצא מהשרשים אילן חדש משמע דהוא מעיקר הדין גם לענין ערלה, דהא לענין ממונא דליכא גזירת מראית העין נמי חשבינן לה אילן חדש ויש לדון ולפלפל בזה ובפשוטו הדבר צריך עיון.

אמנם יש להעיר על דבריהם שאין זה ברור שיש להשוות דיני ממונות דווקא לעיקרא דדינא. אדרבא, דיני מקח וממכר תלויים בדעת בני אדם[32], וצריכים להיות דומים לדין 'מראית העין' הבנוי גם הוא על התפיסה החיצונית של בני האדם, וכן כתב החידושים וביאורים (ערלה טז, ז). כיוצא בזה משמע מדברי הרשב"ם (בבא בתרא פב, א ד"ה וליחוש) שהחלוקה בין העולה מן הגזע לעולה מן השרשים לעניין מקח וממכר היא תקנת חכמים:

29. גם ראיה זו למדנו מדברי הרב קלמן כהנא.
30. קהילות יעקב ב (זרעים), כז ובדרך אמונה ביאור הלכה מעשר שני ונטע רבעי הלכה י"ט. יש להעיר שגם לשונו של הרב י"י קנייבסקי היא מסופקת (במכתבו בהליכות שדה שם): "ועל מה שכתבתי שא"א לחדש מעצמנו שכל דין דמוציא מהשרשים אינו אלא מדרבנן משום מראית עין... ומ"מ מודינא שמדברי הרשב"א ז"ל הדעת נוטה קצת דגם דין היוצא מהשרשים אינו אלא משום מראית העין אבל מ"מ א"א להחליט בחשש איסור דאורייתא בלא ראיה ברורה ומפורשת".
31. נימוק נוסף אותו מזכיר הרב קנייבסקי הוא שזו סתימת לשונו של הרמב"ם.
32. עי' שו"ת הרשב"א חלק ד סימן קסא.

וליחוש זימנין דמסקא כו׳ – כיון דאמרת מן הגזע היינו כל שרואה פני החמה ואפילו סמוך לקרקע הרי הוא של בעל האילן וא״כ היכי תקון רבנן מילתא דאתי בה מוכר לידי פסידא[33].

שם אילן

גם אם לא נקבל את האמור לעיל, ונאמר שהאיסור הוא מדברי תורה, עדיין יש להתיר שיח שזהו דרך גידולו. יסוד הדברים נמצא בדברי הרב שלמה זלמן אוירבך.

הרב שלמה זלמן אוירבך (מנח״ש א סט, אות ב) נטה לומר שאיסור היוצא מן השורש הוא דאורייתא, ויסוד האיסור הוא שיש כאן ׳שם אילן׳ חדש. לפי דבריו ניתן לומר שאף הסוברים שאיסור ׳העולה מן השרשים׳ הוא דאורייתא, בכל מקום שניכר שיש כאן ׳שם אילן׳ אחד – אין כאן איסור[34].

ומתאימים הדברים לדבריו (א, עא, ח) ששיח שדרכו להתחדש מתחת פני האדמה, אין בו איסור ערלה תמידית לדעת הרא״ש כיון שזה טבעו:

> כתב בשו״ע יו״ד סי׳ רצ״ד סעי׳ י״ח דאילן שנקצץ כולו מעל הארץ וחזר וגדל מהשורש חייב בערלה. נראה דאף שאם נקצץ מעם הארץ חייב בערלה, מ״מ מבואר בשו״ע או״ח סי׳ ר״ב[35] דעץ שענפיו כלים בחורף ונשאר רק השורש שמתחת הקרקע מברכין על פירותיו בורא פרי העץ ולא אמרינן שהוא כל ימיו באיסור ערלה, דשאני התם כיון שכן דרך גידולו ולא אמרו דהיוצא מן השרשין חייב בערלה אלא בנקצץ, וחזינן נמי הכי דמונין לכל עץ משעת קליטה ולא משעה שהגיע לטפח כמו בנקצץ.

וכן נטה להקל בצמח שהסורים עולים בצמוד לגזע כדרך גידולו הרב יואל שוורץ[36]:

33. וכן דייק מדבריו הדברי מלכיאל (ה, רי״א). לכאורה משמע מדבריהם הפוך מדברינו, שגם העולה מן הגזע היה צריך להיות מוגדר כעץ חדש. אמנם כיוון שאנו מבינים שהשוואת הסוגיה בין ערלה לממונות היא רק מבחינת ׳מראית עין׳ שבה, ניתן להבין שלגבי ׳עיקר הדין׳ אין להשוות כלל בין הדברים שכן מקח וממכר תלוי בשאלה מהיכן יונק הענף, וערלה תלויה בשאלה אם יש כאן עץ חדש בפני עצמו או לא.
34. אמנם יש לציין שמובא בס׳ כשרות ארבעת המינים עמ׳ עב׳ מאת הר׳ יחיאל מיכל שטרן בשם דודו הגרשז״א שיש לאסור את הנצרים של האתרוג משום ערלה, ובכך סתר למעשה את מה שכתב בהערות גידולי ציון. אך ייתכן שזה לחומרא בעלמא.
35. סי׳ רג סעיף ב׳. ואמנם השו״ע שם פסק כדעת האומרים בפה״א (שתי הדעות הובאו בב״ח שם אות א).
36. כשרות המזון ערלה הערה ז, וכן כתב בספר אור ההלכה (הרב יואל שילה עמ׳ 22) וכן צירף סברה זו לקולא הרב יואל פרידמן (אמונת עתיך 14, עמוד 20) ועיין במאמרם של הרבנים

לכאורה לפי דבריהם תצא גם קולא בגדל מן השרשים של עץ זקן שאינו חייב בערלה מחדש וזה סותר את ההלכה שמקורה בתוספתא שהיוצא מן השרשים חייב, ברם יש לחלק בין מין שהוא טבעו כך שכל שנה גדל מאותו שורש או פעם אחת גדל אילן חדש מהשורש של אילן זקן שחייב בערלה כפי שמבואר בתוספתא, וצ"ע.

האיסור רק ביוצא מהשרשים ולא מצואר השורש

בדברי הרב ישראלי (שם) ניתן למצוא נימוק נוסף לקולא והוא שאף אם נאסור את היוצא מן השורש, אין לנו לאסור את היוצא מצוואר השורש שהוא חלק הגזע שמתחת האדמה, מעל התפצלות השרשים. בדבריו הוא נשען על דברי מרן הראי"ה[37] שכתב כעין זה בנוגע לדיני כלאיים. הרב ישראלי מוסיף שאף אם לא נקבל לגמרי חידוש זה מכל מקום מסתבר שלכולי עלמא האיסור על היוצא מצוואר השורש אינו אלא משום מראית עין, ולכן יש לסמוך לעניין זה על הדעות המקילות:

ומ"מ צ"ע כמה זמן ומה שיעור ניתן לרואה או אינו רואה פני חמה, הרי לפעמים הקרקע מעלה שרטון כהא דב"ב שם וכן להפך, ע"י גשמים וכיו"ב מתגלה חלק של הגזע שנמצא טמון באדמה וצ"ע מתי נחשיב אתו לגזע ומתי נראהו כשורש. ע"כ מסתבר בכל אופן שאפילו אם נפרש רואה ואינו רואה פני חמה הכל על הגזע כרש"י סוף ב"מ וכדנראה מהרשב"ם בב"ב שם, עכ"פ כל דין זה לחייבו בערלה בכה"ג כשיוצא מן הגזע הטמון באדמה אינו אלא מדרבנן מפני מראית העין, וע"כ אזלינן בתר מראית העין שבאותה שעה ודברי מרן במשפט כהן לא רק לחומרא אלא כך היא המדה. וכיון שכן שגם לדעת המחמירים אינו אלא מדרבנן יש ללכת אחר המיקל שהוא האו"ז והרא"ש כנ"ל.

וכשנדייק נראה שאף חלק מהפוסקים האוסרים דיברו דווקא על גזע היוצא ליד הגזע המקורי ולא על התפצלות של אותו שורש. כך כותב למשל המנחת אברהם:

אבל אם **לצד הנטיעה והגזע יצאה נטיעה וגזע נוסף** שהיא למעלה נטיעה נוספת לצד הגזע הקודם הוי כאילן חדש.

וכן דייק באוצר התשובות (עמ' נג) מדברי הרשב"ם, שטעם האיסור הוא מפני שיש לגזע החדש יניקה בפני עצמו:

ויסקוט ואפרסמון ('מלילות', ב עמ' 131) שאין שייך איסור היוצא מן השורש כלל בסורים אלא בעץ שנכרת וחזר וצמח משרשיו.

37. משפט כהן כ.

וטעם לזה כמ״ש הרשב״ם ב״ב פא דהיוצא מן השרשים מהקרקע גדל ע״ש וע״כ לומר שהיוצא מן השרשים יש לו שרשים בפני עצמו ויונק מהקרקע בפני עצמו וחשוב אילן בפע״צ וכמו גבי מרכיב ענפי אילן.

בנוסף לכך הרב ישראלי מוכיח שלדעת הרמב״ם כפי שהבינו אותו הכפתור ופרח והכסף משנה, ולדעת הרא״ם בשיטה מקובצת, החלוקה בין 'העולה מן הגזע' ל'עולה מן השרשים' נאמרה רק לגבי שרשים הנמצאים מעל ומתחת האדמה, אבל העולה מהגזע בין מן החלק שמעל האדמה ובין מן החלק שמתחת האדמה אין בו איסור ערלה:

ונלע״ד דהכו״פ וכן הכ״מ מפרשים ההגדרה הנ״ל שכל הרואה פני חמה הוא מן הגזע ושאינו רואה הוי מן השרשים כמו שמפרש הרא״מ בשטמ״ק שהכל קאי על השרשים.

סיכום ומסקנות

במאמר זה הזכרנו מספר נימוקים מדוע ניתן להקל ולא לקצוץ את הסורים העולים באופן טבעי משיחים שטבעם להצמיח סורים מהגזע המקורי כדוגמת אוכמניות.

א. כמה מהראשונים פסקו שהעולה מן השרשים פטור מן הערלה, ויש שבארו שזו דעת הרא״ש, הטור והב״י.

ב. אף בדעת האוסרים הוכחנו שעיקר האיסור מדרבנן משום מראית עין, וכפי שכתב הרשב״א, וממילא הדיון הוא באיסור דרבנן, ובטרחה גדולה כזו ניתן לסמוך על המקלים.

ג. בנוסף לכך, מכיוון שהאיסור משום מראית עין, מסתבר שלא נאסרו אלא סורים הנראים כעץ חדש, ולא סורים שניכר לכל שהם חלק מהעץ הישן. כך ניתן להבין גם את השמטתם של פוסקים רבים מעיסוק בדין זה, למרות שברור שמציאות זו של סורים העולים מתחת פני האדמה הייתה מוכרת היטב מאז ומעולם.

ד. אף אם האיסור מדאורייתא, כתבו האחרונים שהאיסור דווקא באילן הניכר כאילן חדש ולא באילן שזה טבעו.

ה. יש שכתבו שאין לאסור היוצא מצואר השורש.

בשנה האחרונה בבית מדרשנו התבררו לעומק דיני ערלה כסיוע לכתיבתן בפניני הלכה. סוגיה זו לובנה יחד עם מו״ר הרב אליעזר מלמד, ולהלכה מו״ר כתב: ״אם הנצרים צמחו בסמיכות לעץ הוותיק עד שניכר שהם חלק ממנו ויצאו מגזעו שמתחת לאדמה, יש מקום לומר שאין להם דין ערלה, הואיל והם חלק מהעץ הוותיק. אולם כיוון שרבים מחמירים בזה להחשיב גם נצרים אלו כעץ חדש, נכון להחמיר״.

ובהערה הוסבר: "הרבנות הראשית וגופי הכשרות השונים רגילים להורות שנצרים שיצאו מתחת לאדמה דינם כדין עץ חדש וחייבים בערלה, ואפילו כשנצרים אלו סמוכים וצמודים לגזע הראשי. לפי זה יש להיזהר בעצי רימון, אוכמניות והדומים להם, שרגילים להוציא נצרים שמגדלים פירות רבים לפני שיעברו עליהם שנות ערלה. בפועל מדובר במאבק שדורש מעקב מתמיד כנגד הנצרים הללו, ורבים נכשלים בזה. אולם נראה שמעיקר הדין אין בנצרים הסמוכים לעצים הוותיקים איסור... [וכאן פורטו בהרחבה הטעמים והמקורות שהיה אפשר להקל על פיהם], אמנם כיוון שרבים נוהגים להורות כיום שנצרים אלו אסורים, ויש שאף חוששים שהאיסור מדאורייתא נכון לחוש לשיטתם".